

Zwetende pantsermannen bestaan niet! Grepen uit het dagelijks leven in het pantserfort Hoek van Holland 1880-1940

J.R. Verbeek

Inleiding

In de tweede helft van de 19e eeuw werden de vruchten van de, op het einde van de 18e eeuw in Engeland begonnen, Industriële revolutie ook in Nederland in brede zin merkbaar. Spoorwegen werden aangelegd, fabrieken schakelden over op stoomwerktuigen, gietijzer constructies werden op grote schaal toegepast, etc. In deze `eeuw van de ingenieurs' werden ook de havens van Rotterdam en Amsterdam door ruime, kunstmatig aangelegde kanalen, respectievelijk de Nieuwe waterweg en het Noordzeekanaal, direct met de Noordzee verbonden. De handelsvoordelen van deze infrastructuurprojecten waren evident, maar van militaire zijde werd de noodzaak ingezien van een krachtige verdediging van de uitmondingen in zee, die immers ook aan een vijand direct toegang verschafte tot genoemde steden. Reeds bij de behandeling van de Vestingwet van 1871 werd aangedrongen op de bouw van forten. De industriële verworvenheden stelden de militairen in staat een geheel nieuwe wijze van vestingbouw te realiseren, in de vorm van pantserforten. Dit waren op zichzelf staande werken, uitgerust met zwaar achterlaadgeschut, dat onder pantser was opgesteld. Hiervoor werden de ontwerpen gebruikt van de betrekkelijk `nieuwe' firma Gruson, te Buckau Magdeburg. Nederlandse militaire ingenieurs, waaronder kapitein C.J. Snijders, speelden - op mondiaal niveau - een belangrijke rol in de ontwikkeling van het pantsermaterieel. Tot dekking van de Nieuwe waterweg werd het fort aan den Hoek van Holland gebouwd, dat werd uitgerust met twee zware pantserkoepels, met elk twee 24 cm kanonnen en één pantserkoepel met twee 15 cm kanonnen. Door stoommachines aangedreven hydraulische systemen zorgden voor het ronddraaien van de grote koepels en het eleveren van het geschut. Kortom, voor die tijd een zeer modern fort. Soortgelijke pantserforten werden gebouwd bij IJmuiden, Den Helder (fort de Harssens) en op Pampus. Hoewel dit buiten het bestek van dit artikel valt, wordt hier opgemerkt dat de ontwikkelingen van geschut, en van de pantsertechniek en fortificatietechniek toen zodanig snel voortschreden, dat de forten praktisch tijdens de bouw al verouderd raakten, omdat nieuwe vindingen te laat, te weinig of in het geheel niet meer in de ontwerpen kon worden verwerkt. De bouwkosten van deze nieuwe, moderne forten waren astronomisch hoog, terwijl de voortschrijdende techniek ook andere urgente voorzieningen voor de Landmacht nodig maakte. Daardoor voldeed de kustverdediging rond 1900 niet meer aan de toenmalige eisen. Vlak voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werd de kustverdediging herzien, waarbij de beperkte middelen dwongen tot het maken van strategische keuzes, die in het buitenland forse kritiek ontmoetten. Engeland drong namelijk aan op de versterking van de verwaarloosde Nederlandse

landsdefensie, en Duitsland op de versterking van de verouderde kustverdediging. Te midden van dit krachtenveld was het Minister van oorlog H. Colijn, die de knoop doorhakte en een geloofwaardige en acceptabele neutraliteit realiseerde. Slechts de bouw van twee nieuwe pantserforten werd ter hand genomen: het fort De Ruyter bij Vlissingen en het fort Nieuw Kijkduin bij Den Helder. Tegelijk werden aan de bestaande forten voorzieningen getroffen tot verhoging van de uitwerking (zoals elektrische installaties, invoering van rookzwak buskruit en van brisantgranaten).[1]

Het fort als leefgemeenschap

De oorlogsbezetting van het fort aan de Hoek van Holland bestond in 1909 organiek uit: 1 kapitein (fortcommandant), 4 luitenants, 2 sergeant-majours, 21 sergeants, 24 korporaa's, 2 hoornblazers, 249 kanoniers, 2 machinisten, 1 officier van gezondheid, 14 man personeel geneeskundige dienst, 3 telegrafisten, 1 wasbaas, 3 wasvrouwen, 2 officieren van het Korps torpedisten en personeel van dit korps. In totaal dus meer dan 329 man.

De vredesbezetting bedroeg altijd nog 58 man. Het grootste gedeelte van het personeel was afkomstig van de 3e Compagnie pantserfortartillerie. Er was gerekend op de legering van al dit personeel in het fort zelf, waarbij iedereen een eigen vaste slaappleats had. De verdeling van de bezetting over de legeringslokalen was in de eerste plaats gebaseerd op tactische eisen en in de tweede plaats op de organieke indeling van onderdelen en wapensoorten. De korporaa's werden, tot handhaving van de orde, in dezelfde lokalen als de minderen gelegerd. Het bakkerijpersoneel werd apart gelegerd, in verband met het feit dat ze veel vroeger moesten opstaan dan de rest van het personeel, om tijdig met het broodbakken te kunnen beginnen. De legeringslokalen werden, naar de huidige maatstaven gemeten, door een fors aantal personen bewoond. Zo bood één der lokalen onderdak aan maar liefst 22 man. De meubilering was van aanvang af karig, ja wellicht zelfs Spartaans te noemen. In 1882 waren er bijvoorbeeld houten driemans- en tweemansbritsen aangebracht, waarbij per man op een ligplaats van 0,70 meter breed werd gerekend (ter vergelijking: de standaard bedmaat van tegenwoordig bedraagt minimaal 0,90 meter). Banken, tafels, emmers en spuwbakken vormden het verdere meubilair. De uitrusting werd geborgen op planken, die aan de wanden waren bevestigd. Bij de praktische beproeving van de legering van de oorlogsbezetting, in 1893, bleek de inrichting niet te voldoen, waarna de britsen werden vervangen door model bedkribben en er afsluitbare kribbekastjes werden aangebracht. Onder de kribben was plaats voor de houten plunjekist. Vanwege de bedompte vochtigheid moest er goed geventileerd worden; voor de verwarming was er een kolenkachel. Dit alles niet zozeer ten gerieve van de soldaten, maar vooral om te voorkomen dat hun uniformkleding en leren uitrustingsstukken gingen schimmelen. De soldaten waren zélf verantwoordelijk voor de reiniging van de gangen en lokalen.

Zoveel mogelijk werden activiteiten buiten uitgevoerd. De onderofficieren - en met name ook de officieren - beschikten over wat meer comfort, waaronder vloerkleden, houten scheidingswanden ter verhoging van de privacy, stoelen en houten wastafels. Desondanks verbleven de officieren liever in de op het fortterrein aanwezige (bovengrondse) dienstwoningen!

Om niet steeds ondergronds te moeten verblijven werd in 1909 op het fortterrein een kantinegebouw voor soldaten en onderofficieren gebouwd. Dit gebouw diende ook voor de beoefening van gymnastiek en schermoefeningen. Behalve voor bier en jenever, konden de soldaten hier ook terecht voor de aanschaf van briefpapier, briefkaarten en postzegels, waartoe ook werd beschikt over het nodige schrijfgereedschap. Naast speelkaarten, vormden de - in de inventaris opgenomen - dam-, lotto- en dominospellen een reguliere ontspanningsbron. Tijdens de mobilisatie werd er in clubverband nuttige handenarbeid bedreven en werden er cursussen

georganiseerd. Traditionele feestdagen, zoals Koninginnedag, Sinterklaas en Kerstmis, werden doorgaans uitbundig gevierd, waarbij onder meer Sint Nicolaas 'in eigen persoon' het fort bezocht, er kerstversiering werd aangebracht en er kerstbomen werden neergezet.

Voeding en drank

Voor de bereiding van voedsel en het bakken van brood was er in het fort een keuken- en bakkerijcomplex aanwezig. Tijdens de Mobilisatie 1914-1918 werd het brood echter betrokken van de Etappe-bakkerij "Hofdijk" te Rotterdam. De onderofficieren en manschappen aten in principe hetzelfde vitaminearme voedsel, dat zich kenmerkte door een monotone smakeloosheid, en een overdaad aan vet en koolhydraten. De conservering van levensmiddelen was hoofdzakelijk beperkt tot drogen, zouten, roken en suikeren, zodat er vooral gerookt spek, aardappelen, bruine bonen, kapucijners, groene erwten en gort werden gegeten. Wel was er in de noodvoorraad ingeblikt voedsel (soep, vlees en "volksspijs": aardappelen en groenten), in die tijd een nouveauté, aanwezig. Hierbij moet echter bedacht worden dat dit niet afweek van het voedingspatroon van de toenmalige arbeidende klasse. Voor extra uitdelingen was er een voorraad van 1.200 liter bier, 140 liter brandewijn, 1.450 stuks gezouten haringen, 150 kilogram tabak en 30 liter limoen- of citroensap. Alleen aan zieken werd een meer uitgebalanceerde voeding verstrekt, gericht op het aanvullen van vitamines en het 'aansterken' van de patiënten. Blijkens een opgave van de beschikbare voorraad werd vooral aan alcohol een heilzame werking toegeschreven. Er waren voor de zieken maar liefst 250 flessen rode wijn, 150 liter bier, 80 flessen cognac en 60 flessen brandewijn beschikbaar!^[2] De officieren voerden een eigen menage, waardoor er voor hen meer luxe gerechten beschikbaar waren. Grote zorg was er voor ongedierte en bederf, en tweemaal per jaar werd het fort op zuiverheid onderzocht. Aangetroffen ongedierte werd verdelgd met Perzisch of Dalmatisch insectenpoeder (vergif), terwijl de nodige reinigingswerkzaamheden werden uitgevoerd met naftaline, terpentijn-olie, groene zeep en ruw carbolzuur. Deze werkzaamheden werden niet door de troep uitgevoerd, maar door de aannemer van het jaarlijkse onderhoudscontract.

Sanitaire voorzieningen

De persoonlijke lichaamsreiniging was op het eind van de 19e en in het begin van de 20e eeuw nog niet zo vanzelfsprekend als nu. Voor de soldaten was het wassen echter onmisbaar, aangezien ze bij het uitvoeren van de dienst bezweet raakten en vuil werden. Aangezien de door kleding bedekte lichaamsdelen naar de toenmalige opvatting minder vuil werden, hoefden deze niet zo vaak gereinigd te worden, als bijvoorbeeld de handen, de rug en borst moesten in de winter ten minste éénmaal in de week gewassen te worden en tweemaal in de zomer. Alleen gedurende de zomer moesten de voeten, oksels en liezen dagelijks gewassen worden. Voor het wassen beschikte elke man over een wasblik en een handdoek, terwijl er groene en witte zeep - de laatste diende ook voor het tanden poetsen - van Rijkswege beschikbaar werd gesteld. Aanvankelijk was er in het fort geen apart waslokaal en moesten de manschappen zich op de gang wassen bij de handpompen. De onderofficieren en officieren beschikten, zoals vermeld, over wastafels met waterkan, waskommen en dergelijke, en konden zich in hun legeringslokalen wassen. Pas veel later werd er een apart waslokaal voor de manschappen ingericht. Gebaad werd er in het militair badhuis, dat bij de Torpedoloods was gebouwd. Op enkele plaatsen waren in het fort privaten en urinoirs gebouwd, waarbij tussen de zitplaatsen, ter bevordering van de zedelijkheid, houten schotten waren aangebracht. Voor manschappen die na het bezoek aan de kantine of een café wat minder vast ter been waren geraakt waren er, aan de tussenschotten, ijzeren handgrepen gemonteerd. De officieren beschikten over eigen wc's, terwijl

de toiletten van onderofficieren van houten deuren waren voorzien. Op de legeringslokalen waren lange tijd nog urinetonnen aanwezig, voor nachtelijk gebruik. In 1893 werd op het fortterrein nog een vredesprivaat gebouwd, waarvan de inrichting identiek was aan de in het fort aanwezige toiletten. Na het gereedkomen van het vredesprivaat mochten de in het fort aanwezige privaten en urinoirs alleen nog in oorlogstijd, of 'bij onbedwingbare hoge nood' worden gebruikt. De hygiëne van de urinoirs en wc's liet dikwijls te wensen over. In het boekje "Gezondheidsleer voor den soldaat" (Voorschrift No. 662) van 1911 werd hierover opgemerkt: "Privaten, en urinoirs verkregen in eene kazerne maar al te dikwijls in een treurigen toestand; den bril, den vloer, ja zelfs de muren vindt men niet zelden bevuild". Het doen van behoeften op plaatsen, die daarvoor niet bestemd waren, zoals de droge fortgracht, maar ook ruimten binnen het fort, bijvoorbeeld de geweergalerij of de onderbouw van de pantserkoepels, was streng verboden. Voor de drinkwatervoorziening was de fortbezetting aanvankelijk geheel aangewezen op het opvangen van regenwater, dat in ondergrondse reservoirs werd bewaard. De filterende werking van de aardlaag op het dak zuiverde het opgevangen regenwater van ongedierte en ongerechtigheden. Zuiver drinkwater werd ook wel verkregen door de toevoeging van chemische middelen (vermoedelijk chloorpoeder). Reeds in de "Model memorie voor de approviandeering eener versterkte plaats" van 1881 werd deze mogelijkheid genoemd. Een en ander behoorde tot de taak van de Dirigerend officier van gezondheid. Indien het water uit de regenbakken ongeschikt bleek voor consumptie, werd Maaswater aangevoerd, dat echter alleen gefilterd mocht worden gedronken. Voor een bezetting van 351 man werd voor een periode van 30 dagen een watervoorraad van 12 liter per man per dag aangehouden, in totaal 126.360 liter. Hiervan moest gedronken worden, het voedsel worden bereid, hiermee moest gewassen worden en werden de uniformen gereinigd. Bij waterschaarste hadden de stoomketels uiteraard prioriteit. Rond 1890 werd een welput geslagen, die in 1915 werd vernieuwd.

Medische voorzieningen

De 'ziekenboeg' van het fort was naar de toenmalige maatstaven beslist goed uitgerust, ten minste voor het verlenen van eerste hulp. De zieken, waarmee men in vreedstijd op het eind van de 19e eeuw te kampen had, waren onder andere cholera, tuberculose, Engelse ziekte en geslachtsziekten. Voor de verpleging van besmettelijke ziekten was er op het fortterrein een apart quarantainegebouwtje aanwezig, dat was opgetrokken van golfplaatijzer. Een zelfde constructie was toegepast voor de berging van nat schietkatoen. Tot de taak van de medische dienst behoorde ook de lijkwassing en het kisten van overledenen. Deze werden zo ver mogelijk buiten het fort begraven, bij voorkeur in houten kisten. Het fort beschikte hiertoe over een zekere voorraad, wat het onderwerp vormde van een haast traditionele plagerij van nieuwkomers. Hen werd door de oudere lichtenings wijs gemaakt, dat 's nachts hun kapotjassen werden weggenomen om de maat te bepalen voor de, voor hen bestemde, doodskisten. Volgens het verhaal nam men hiervoor de lengte van de jas, waarbij een zekere afstand voor hoofd en benen werd opgeteld. Deze lugubere grap had zoveel succes, dat hij vele soldatengeneraties lang werd doorverteld.

Mobilisatie 1914

Toen Nederland in 1914 mobiliseerde werd ook het fort Hoek van Holland geheel bezet en in staat van verdediging gebracht. Het fort was op dat moment nog niet ingericht voor de opgeroepen manschappen. In allerijl moesten bedkribben worden bijgeplaatst, waarbij zelfs tot driehoog moest worden gestapeld. Uiteindelijk slaagde men erin om aan iedereen een eigen slaapplek te geven, doch waarbij zelfs de onderofficieren genoeg moesten nemen met stapelbedlegering. Het mobilisatiestelsel was zodanig ingericht, dat op de eerste mobilisatiedag

90% van het ingedeelde personeel om 12.00 uur 's middags aanwezig was. De aankomst van al dit personeel leidde die eerste dag, bij de smalle toegangstrap van het fort, tot chaotische tafereelen. Omdat nog niemand een vaste plaats had, lagen of zaten de nieuw aangekomen manschappen noodgedwongen in de droge fortgracht. De voedselbereiding was evenmin op deze grote toeloop berekend en het duurde tot 21.00 uur 's avonds eer eenieder gegeten had. In de haast werden er zelfs halfgeschilde aardappels gekookt. De gespannen sfeer leidde tot incidenten, waarbij de krijgstuicht in het geding raakte. Op zich leidde dit niet tot problemen, maar op het einde van de dag werden er wel 10 scherpe patronen vermist. Vanwege de ernstige situatie bedroeg de sterkte van de wacht meer dan 100 man.

De spanning leidde ertoe dat de loodsboot voor een vijandelijke kruiser werd aangezien, en in het licht van een voorbijvarend visserschip meende men morsesignalen te zien. Iedere vreemdeling in Hoek van Holland werd wantrouwig bekeken, zo groot was de angst voor spionnen in die dagen. Bij de loopgraaf werd permanent een schildwacht geposteed omdat koeien de kanten aftraptten, waarin bewijzen van sabotage werden gezien. Alle paniekerige waakzaamheid ten spijt kon het echter gebeuren dat een Nederlandse torpedojager naar binnen kwam, zonder dat iemand dit schip ook maar had gezien.

Zwetende Pantsermannen bestaan niet

Reeds voor 1914 hadden verkenningen uitgewezen, dat het schootsveld van het fort werd belemmerd door de voorgelegen duintoppen. Aanvankelijk werd begonnen met het afgraven van deze toppen door burgerwerkkrachten, die op dat moment aanwezig waren voor het opruimen van huizen rond het fort. Na het gevechtsgereed maken van het fort moesten ook de 'arme Pantsermannen' van het fort eraan geloven. Voor de uitvoering van deze werkzaamheden, onder bevel van de luitenant der genie Thomése, bijgenaamd luitenant Boschbezem, werden schoppen en kiepkarren beschikbaar gesteld. Aanvankelijk werden de zwaar beladen kiepkarren met de hand geduwd, maar onder het credo 'zwetende Pantsermannen bestaan niet.', werd een paar paarden voor dit zware werk gerekwireerd. Door onervarenheid werd één van de paarden zodanig opgejaagd, dat het van uitputting overleed. De manschappen hielden hierop een collecte, zodat de voerman een nieuw paard kon kopen. Er werden toen enkele smalspoorlocomotieven ingezet, die weliswaar niet doodgejaagd konden worden, maar wel herhaaldelijk derailleerden. Desondanks vorderde het werk gestaag, waardoor een lege vlakte ontstond met hier en daar een plukje gras. Het was, zo merkte een tijdgenoot op, als een eenzaam kerkhof, omheind door een eenvoudig houten hek.[3] [4]

Van een voorgenomen huwelijk

Tijdens het begin van de mobilisatie van 1914 was het torpedomagazijn het toneel van een ernstig misdrijf: er was ingebroken en de hele garnizoenskas, met de traktementen en soldijen voor die week, was ontvreemd. De toedracht van het gebeuren was aanvankelijk een raadsel. Er stond immers een schildwacht geposteed bij het hek van het torpedomagazijn. Voor de hele fortbezetting werd hierop het zaterdagverlof tot nader order ingetrokken. Om de manschappen bezig te houden werd er rekrutenschool gelopen (exercitie), in de mist. Het was daarbij de bedoeling dat de karabijnen nat zouden worden, zodat ze gepoetst moesten worden op de kamers, feitelijk een soort kamerarrest. De uit Rotterdam opgetrommelde rechercheurs brachten echter spoedig klaarheid in dit mysterieuze misdrijf. De dader bleek dienstplichtig sergeant van de torpedisten Roland te zijn, in wiens broek de afdrukken van het touw werden gevonden, waarmee hij het gebouw verlaten had. Hoewel hij eerst nog ontkende iets met de zaak te maken te hebben, werd in zijn strozak het gestolen geld aangetroffen. Later vertelde sergeant Roland dat

hij zich 's avonds ongemerkt in de loods had laten insluiten, door zich te verstoppen in een lege zeemijn. Daarna kon hij op zijn gemak de kas lichten. Hij was tot zijn daad gekomen in verband met zijn voorgenomen huwelijk. Berouw en spijt kwamen echter te laat: in afwachting van zijn zaak voor de Krijgsraad werd hij in het fort in arrest gezet. Degradatie en mogelijk oneervol ontslag uit de dienst stonden hem, naast een fikse gevangenisstraf, te wachten. Naar alle waarschijnlijkheid kwam er van zijn voorgenomen huwelijk, voorlopig althans, niets terecht. Nadat de dader was gevat werd het zaterdagverlof alsnog verleend.

Verdere geschiedenis van het fort

Gedurende de Mobilisatie 1914-1918 werd de 'Positie Hoek van Holland' verder uitgebouwd, waarbij het verouderde fort de rol van gedekte positiebatterij kreeg toebedeeld. Als grondslag voor de inrichting van deze verdediging werd de Duitse kustverdediging in Vlaanderen genomen. Maar hoewel er verschillende verbeteringsvoorstellen voor het fort werden uitgewerkt, konden deze door de oorlogsomstandigheden niet worden uitgevoerd. In de memorie van verdediging werd uitdrukkelijk een bepaling opgenomen, dat het fort tijdens een beschieting met zwaar scheepsgeschut ontruimd diende te worden zozeer had het zware Duitse krombaangeschut inmiddels in militaire kringen angst ingeboezemd. Na de Eerste Wereldoorlog werd de taak van het fort overgenomen door moderne kustbatterijen van 7,5, 12 en 15 cm. Toch heeft het verouderde geschut van het fort in de Meidagen van 1940 nog van zich doen spreken, namelijk bij de beschieting van landdoelen. In het Staelduinse Bos ingegraven Duitse luchtlandingstroepen werden met het 24 cm en 15 cm koepelgeschut beschoten. De detonerende projectielen wierpen enorme aardfonteinen op en vele jaren later verklaarde de commandant Von Sponeck in een filmdocumentaire beslist 'beeindruckt' te zijn geweest door dit vuur. Of er hierbij ook personele verliezen zijn geleden, is echter onbekend. Vanwege het vele jaren uitgestelde onderhoud - sinds 1924 was er gedurende een groot aantal jaren geen vaste bezetting meer in het fort - en door mindere bekendheid met het materieel vielen de koepelvuurmonden na het afvuren van enkele schoten één voor één uit en werd het beschieten van landdoelen overgenomen door de kustbatterijen op Rozenburg. In haast werd het duin achter één van de 15 cm kanonnen van Batterij V afgegraven, zodat dit stuk landinwaarts kon vuren. Op 13 mei 1940 werd in kamer 2 de laatste kabinetsvergadering op Nederlands grondgebied gehouden, waarna de ministers naar Engeland uitweken, om vandaar uit de oorlog voort te zetten.

Tijdens de bezetting werd het fort door de Duitsers voor diverse logistieke taken benut. Er werd toen onder meer een militaire bakkerij ingericht. De koepels werden opgeblazen en als schroot naar Duitsland afgevoerd. Na de bevrijding kreeg het fort, dat toen feitelijk het enige gebouw van enige omvang in Hoek van Holland was, weer een militaire bestemming. De oudstaanwezende zeeofficier (OAZ) te Hoek van Holland vond dat het fort 'uitmuntend' gebruikt kon worden voor de vestiging van een operatiestation met verbindingdienst. "Zonder te willen beweren dat dit 64 jaar oude bouwwerk bestand zou zijn tegen directe zwaardere bomtreffers, zoo verwacht ik toch dat de opstelling van het operationeel bedrijf ondergronds, op 6 ½ meter onder het maaiveld [waarboven nog twee ongebruikte en onbruikbare verdiepingen JRV] in het centrum van het fort en op een minste afstand van 10 meter van de omringende droge fortgracht - en daarvan gescheiden door ten minste drie ouderwetsch-dikke muren - dit geheel toch een zeer redelijk weerstandsvermogen geeft, welke ongestoord werken zal mogelijk maken"[5]. Een positiever en optimistischer waardeoordeel over het weerstandsvermogen van het fort was sinds 1918 niet meer gegeven! Tenslotte kreeg het fort een opvangfunctie voor de evacuatie van gezinnen van het militaire personeel van het BAOR (British Army on the Rhine).

Van fort tot museum

Sinds 1986 is in het fort een museum gehuisvest, dat de geschiedenis van het fort en de kustverdediging tot onderwerp heeft. Het gebouw is door een enthousiaste groep vrijwilligers geheel opgeknapt. Bij de eerste openstelling in mei 1987 bezochten ruim 20.000 bezoekers het fort en in november 1995 kon de 100.000e bezoeker worden verwelkomd. De aanwezigheid van een dergelijk groot fort was zelfs vele inwoners van Hoek van Holland onbekend. Sedertdien is, onder meer in samenwerking met het Legermuseum, hard gewerkt aan de verdere professionalisering van het team en de expositie. De tekst van dit artikel vormt een bloemlezing van een geplande publicatie over de geschiedenis van het fort. Daarin zullen ook de meer technische aspecten van het gebouw en de bewapening uitgebreid aan de orde komen.

NOTEN

1. J.R. Verbeek - Kustversterkingen 1900-1940, 21-53.
2. Model memorie voor de approviandering eener versterkte plaats, 1881.
3. Herinneringen aan de mobilisatie 1914-1918 van dienstplichtig sergeant De Vries.
4. 26 jaar later waren de duinen weer het toneel van koortsachtige graafwerkzaamheden, toen een duintop moest worden afgegraven om één van de kanonnen van kustbatterij V in staat te stellen om landinwaarts te vuren op het Staelduinse Bos, waarin zich Duitse luchtlandingstroepen hadden verschanst (zie verderop in dit artikel).
5. Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, inventaris 2.12.19: Archief Marinestaf, inv. nr. 884: Nota van de kapitein-luitenant ter zee KMR, Oudst Aanwezend Zee-officier te Hoek van Holland G. Quint aan de Commandant Zeemacht in Nederland, 21 Januari 1947, nr. 0AZH/S/289/1/1-47.

LITERATUUR

- Atkins, H.A., Herinneringen van een oud-dienstplichtig sergeant van het Korps PantserfortArtillerie -3e Compagnie- aan het fort "Maasmond" te Hoek van Holland.
- Berg, D. van den, Alarm. Hoek van Holland in de jaren dertig tot 15 mei 1940.
- Berg, E. van den & S. Ruis., Lichting 1986-1996. Het 1e vrijwilligerslegioen Fort aan den Hoek van Holland (Hoek van Holland, 1996).
- Neisingh, C.N.J. & J.R. Verbeek, Duitse bunkers in het Staelduinse Bos. Widerstandsnest 35H en Stützpunkt XIX. WVN 12. (Den Haag, 1994).
- Sakkers, H., Festung Hoek van Holland. Een parel van de Atlantikwall aan de Nieuwe Waterweg 1942-1945 (Middelburg, 1992).
- Verbeek, J.R., Kustversterkingen 1900-1940. De planning, constructie en bewapening van Nederlandse kustforten en batterijen (Haarlem, 1989).
- Verbeek, J.R., 'De kustverdediging te land van 1814 tot 1940'. In: Kustverdediging. - Vestingbouwkundige Bijdragen van de Stichting Menno van Coehoorn (Zutphen, 1992), 39-58.
- Vries, De, Herinneringen aan de mobilisatie 1914-1918 van de dienstplichtig sergeant De Vries (manuscript).